

Асқар Сләмов

**АЛАШ ҚОЗҒАЛЫСЫ ЖӘНЕ
АЛАШОРДА ҮКІМЕТІ
ТАРИХЫНЫҢ КЕЙБІР
МӘСЕЛЕЛЕРІ**

Резюме

Данная статья посвящена некоторым актуальным проблемам истории движения Алаш и Правительства Алаш-Орды.

Resume

This article focuses on some topical issues in the history of motion Alash and the Government Alash Horde.

Özet

Bu makalede Alaş Hareketi ve Alaşorda hükümetin tarihinin bazı meseleri ele alınmaktadır.

XX ғасырдың бас кезі қазақ қоғамы үшін түрлі топтардың, ағымдардың өзара қақтығыс күрес кезеңі болды, қарама-қайшылықты оқиғаларға толы бұл кезде, барлық әлеуметтік топтар күрес жолына шығып, бұл текетірес бүкіл өңірді қамтыды. Ескі күні өткен феодалдық қатынастар өзінің дамуы жағынан барлық қуатын тауысып қоғамдық өніп-өсуде кедергілерге айналса, оларды ауыстыра қоятындай жаңа қоғамдық қатынастар балаң күйде тым әлсіз еді. Отарлық езгі, күн сайын күшейіп келе жатқан орыстандыру саясаты да тереңдей түсіп ел, ұлт болашағына да қауіп төнген тұс осы кез болатын. Әсіресе ауылдық жерлердегі отарлау, мал санының азаюы да жергілікті халықтың тұрмыс деңгейінің азаюына әкеп соқты. Ішкі Ресейден қоныс аударушылар легінің күрт өсуі, қазақ шаруаларын, егіншілікке жарамды жерлерден зорлықпен ығыстыру, қалыптасқан жағдайдың нақты көріністері болды.

Қазақ халқының жері мен табиғи байлығының айтарлықтай бөлігіне иелік еткен отарлаушылар, байырғы тұрғындарға рухани жағынан да қысым көрсетті, халықты тілінен, дінінен айыру бағытында қатыгездікпен ойластырылған шаралар жүйесі жалғасын тауып жатты. Бұл жөнінде Міржақып Дулатов 1907 жылы жазылған «Қазағым менің – елім менің» атты мақаласында былай деп ашына жазған болатын: «...Ең алдымен қазақ халқы Россияға тәуелді халық ... оның ешқандай правосы жоқтығы кек тудырады». Халықтан жиналған салық қаражатының көп бөлігі халыққа керек емес нәрселерге жұмсалады. Енді чиновниктер біздің дінімізге атадан моллаларға ғана тиісті неке мәселелеріне араласа бастады, діни кітаптарды тұтқынға алды» (1).

Отарлықтың милитаристік рухы отарлық әскери округтерді құруда да айқын көрініс тапты. Сөзіміздің дәлелі ретінде осы арам пиғылды жүзеге асыру барысында ғасыр басында Ресейдегі алып империяның құрамындағы 11 казак әскери қауымының төртеуінің қазақ жеріне орналасқанын айтсақ та жетпей ме? Статистика тілімен айтар болсақ мұздай қаруланған бір миллионнан асатын казак жасақтары халық үстінен қылыштарын

жалаңдатып, 5 миллионға жетер жетпес қазақ халқының азаттық жолындағы әрбір қадамын аяусыз басып отырды (2).

Қазақ қоғамының дамуының күн тәртібінде не ұлт ретінде жоғалу, не өзін-өзі сақтау мәселесі тұрды. Саяси саладағы жұмыстарды жүргізу тарихи кезең болып табылатын алғашқы төңкеріс жылдарында қазақ халқы да ұлттық ояну кезеңін басынан өткізді, жаппай саяси мәселелерге бой ұру күшейді. Ә. Бөкейханов дәл атап көрсеткендей, «бүкіл дала саясат аясына тартылып, азаттық үшін қозғалыс тасқынына енген» тұста халқының саны жағынан аз болғанымен саяси күрес қазанында қайнап, тез ысыла бастаған үркердей озық ойлы топ көмекке келді, ол қазақ оқығандары болатын. Ұлт зиялылары алғашқы орыс төңкерісі жылдары кейіннен Алаш қозғалысы атанған қоғамдық қозғалыстың негізін қалады. Оның басты мақсаты – қазақ елінің өзін-өзі басқару, ұлттық мүддені қорғай алатын мемлекеттік жүйе құру, ішкі Ресейден қоныс аударуға шек қою, дәстүрлі мал шаруашылығын өркендетуге мүмкіндіктер жасау, егіншіліктің, өнеркәсіптің дамуын қамтамасыз ете отыра сауда қатынастарына жол ашу, жеке адам құқықтарын қадір тұту, ұлттық оқу жүйесін мәдениетті өркендетуге, тілдің дамуына жағдайлар жасау, түптеп келгенде дербес мемлекет құруды жүзеге асыру болатын.

Қазақ жерінің көптеген аймақтарында еңбекшілер тарапынан патша өкіметіне наразылық білдіру байқалды, ұлттық ояну кезеңі туып, жаппай саяси мәселелерге бой ұру күшейді. Саяси жиындарында, стихиялы түрде ұйымдастырылған митинглерде патша үкіметінің аграрлық саясаты мәселелері талқыланды, қазақ жерлерін тартып алуға қарсы дәлелдер келтіріліп, қазақтардың өз жеріндегі құқықсыздығы туралы айтылды, қазақ халқының тілі мен мәдениетін сақтау талабы қойылып, патша өкіметінің орыстандыру саясатына қарсы наразылық білдірілді (3).

Қоянды жәрмеңкесінде 1905 жылдың жазында дүниеге келген Қарқаралы Құзырхаты оның бағдарламалық құжаты болды, ол еңбекшілердің күш біріктіріп, қимыл жасауының айтарлықтай бір үлгісі болып табылады. Ғасыр басындағы орын алған оқиғаларға, зиялылар құрамының осы кезеңде атқарған жұмыстарды туралы еліміз тарихында алғашқылардың бірі болып белгілі зерттеуші М. Қойгелдиев тың ойлар айтты. Ғалым пікірінше «1905-1907 жылдары отарлық бұғаудағы қазақ қоғамында таптық санадан гөрі ұлттық сананың тезірек пісіп жетілуіне қолайлы алғышарттар басым түсіп жатты» (4).

Ресей отаршылдығына қарсы халқымыздың үздіксіз жүргізген ұлт-азаттық күресіндегі ең маңызды кезеңдердің бірі Алаш қозғалысы ұлт-азаттық күресін жаңа сапалық деңгейге көтерді, бейбіт дипломатиялық, саяси ұстанымдар арнасына түсірді. Осы жылдары саяси қызметті қызу өрістеткен Ә. Бөкейханов, А. Байтұрсынов, М. Дулатов жетекшілік еткен ұлт зиялылары жаңа өрлеу ала бастаған ұлт-азаттық қозғалысқа жаңа сипат беру үшін газеттер шығару, азаттыққа үндеген басылымдар шығарып тарату сияқты күрес тәсілдерін игере бастады. Қазіргі кезге дейін құнын жоғалтпаған А. Байтұрсыновтың «Маса» және М. Дулатовтың «Оян, қазақ!» кітаптары сол мақсаттарға арналды.

1911 жылдан шыға бастаған «Айқап» журналы, 1913 жылы жарық көріп жалпы халықтың басылымға айналған «Қазақ» одан кейін өмірге келген «Бірлік туы», «Сарыарқа», «Ақжол» газеттері ұлт-азаттық күрес идеологиясының қалыптасуына ықпал етті, қызмет жасады. Бұл кезеңдегі ұлт-азаттық қозғалыстың сипаты кезінде М. Қозыбаевтың айқындауы бойынша: «Алаштың ұлт-азаттық қозғалысы – отаршылдыққа наразылық, отаршылдыққа қарсы ұлтшылдық болды» (5).

Саяси өмірдегі оқиғалар тізбегі I-және II-мемлекеттік Думаларға сайлауға дайындық оқиғаларымен де ерекшеленді. Саяси бостандық беру, қазақ жерін тартып алуды тоқтатуға байланысты талап-тілектер осы жылдарда да жалғасын тапты.

Алғашқы жаһандық соғыстың басталуы, оған байланысты отарлық езгінің күшеюі, соғыс мұқтаждарына жұмсалатын алым-салықтардың қисапсыз өсуі «Қазақ» газеті төңірегіне

топтасқан ұлт зиялыларының жағдайын күрделендірді. Соғысқа, оның барысында 1916 жылы майданның қара жұмыстарына шақыру және осыдан туындаған салдарларға байланысты көзқарастарды анықтау олар үшін оңай болған жоқ. Көтерісшіл халықты да, оның зиялы қауым өкілдерін де келе жатқан 1917 жылдың қос төңкерісі және оған жалғасқан оқиғалар кезеңі күтіп тұрды.

Қазақ жұртының қоғамдық-саяси өмірінде Ресейдегі Ақпан төңкерісінен кейін патша билігінің құлауына байланысты зор сілкініс туды. Отаршыл патшалық биліктің құлатылуы және оның орнына келген уақытша үкіметтің демократиялық принциптерге негізделген саясаты қазақ қоғамында бұрын сонды болып көрмеген белсенділікке жол ашты. Отарлық азабын шеккен оларға енді жаңа әділетті дәуір туатындай, өздерін «бұратана» деп жүре тындайтын чиновниктік аппарат біржолата жойылатындай көрінді. Уақытша үкіметке империя құрамындағы басқа да отар елдер сияқты қазақ халқы да барынша қолдау көрсетті. Кезеңнің ең маңызды ерекшелігі – қазақ қоғамында идеялық бірлікке, саяси тұтастыққа негіз қаланды. Заман өзгерісі, уақыт талабы алға тосқан жаңа міндеттердің толқынымен ұзақ жылдар өзімізді - өзіміз басқарсақ деп армандаған олар қалыптасқан ахуалды, саяси жағдайды қалт жібермейік деп өздерінің саяси ұйымдарын жариялап құра бастады.

Жақсылық хабарды естіген А. Байтұрсынов сол кездегі елдің көңіл күйін былайша білдірді: «Қазақтарға, ақпан төңкерісі қанша түсінікті болса, қазан төңкерісі соншалықты түсініксіз көрінді. Олар алғашқы төңкерісті қандай қуанышпен қарсы алса, тура сондай үреймен екіншісін қарсы алуға мәжбүр болды». Қазақ халқымен таныс адамдар үшін қазақтардың бұл төңкерістерге деген мұндай көзқарасы түсінікті болатын. Алғашқы төңкерісті қазақтар тура түсініп, қуанышпен қарсы алса ол, біріншіден, бұл төңкерістің оларды патша үкіметінің қанауы мен зорлығынан құтқаруында және екіншіден, олардың өзімізді-өзіміз басқарсақ деген ескі үмітін нығайта түсуінде еді (6).

Ақпан төңкерісі барысында монархия құлатылғанымен жер-жердегі басқару аппараттарын түбегейлі жоя алмады.

Қазақ оқығандарының өкімет билігіне қол жеткізуі, ұлттық қоғамдық саяси ұйым – қазақ комитеттерінің өмірге келуі, тұңғыш ұлттық саяси партияның құрылуы және оның автономия үшін күресі, зиялылардың земстволық басқару жүйесін орнатуға ат салысуы, құрылтай жиналысы сайлауына қатысуы сияқты оқиғалар ағымы Уақытша үкімет тұсында жүзеге асады. Төңкеріс қоғамдық өмірдің барлық мәселелерін шеше алмағанымен елде кең көлемде саяси бостандықтар мен бүкіл қоғамдық өмірдің демократияландырылуына жол ашты.

Ұлттық-азаттық қозғалыс тарихындағы өзекті де, көкейкесті мәселелердің бірі «Алаш» партиясын құру болатын. Қазақ қауымының бас көтерер азаматтары «Қазағым», «Халқым» деп жүргендердің басым көпшілігі де елді аман алып қалатын бірден-бір саяси күш осы «Алаш» деп түсінді.

1917 жылдың жазына қарай қазақтың демократиялық қозғалыс жолындағы жетекшілерінің Уақытша үкіметке деген сенімі азая түсті. Өңірде жүргізілмекші болған әлеуметтік-саяси мәселелерге оң қарамаған ұлт аралық, аграрлық мәселелерді шешпегені былай тұрсын, оны шешуге талпыныс та жасамаған, өз алдына ұлттық автономия болу жолындағы жұмыстарға көңіл бөлмеген үкіметке көңілі толмаған Әлихан Бөкейхановтың кадет партиясынан іргесін аулақ салуын үлкен саясаткерге тән нәрсе деп бағалауымызға болады. Осы тағы да басқа күрделі мәселелерді талқылау мақсатында бүкіл қазақтың съезд шақыру қажеттілігі аталынған тұста ашық айтылды. 1917 жылы 21-26 шілде аралығында Орынборда болып өткен Жалпықазақ съезінде Әлихан Бөкейхановтың «Қазақ депутаттары» атты мақаласы жарияланып, осыны талқысына ұсынылды. Съезд күн тәртібіне әлеуметтік – экономикалық және қоғамдық саяси өмірді қамтитын аса маңызды 14 мәселе еңгізілді. Талқылануға тиісті аса маңызды мәселелердің

бірі – қазақ саяси партиясын құру мәселесін талқылау барысы іс жүзінде осы партияны ұйымдастыруға арналған Құрылтай жиналысына айналды. Қаулыда атап көрсеткендей: Партия ұраны десек, бабаларымыздың «Алаш» ұранынан артық ұранды іздесек те таба алмаймыз. Сөйтіп қазақ саяси партиясының атын «Алаш» қою ойлап әуре болмастан ауызға түсіп тұр делінді. Жаңадан құрылған партия «Алаш» деген атқа ие болды (7).

Алаш партиясының бірінші бүкіл қазақтық съезде құрылуы, қазақ халқы өміріндегі елеулі оқиға болды. Шындығында жағдай қиын, уақыт тығыз болғандықтан қазақ елі жалпы өкілдерінің өкілдері түгел қатыса алмаса да оның тарихи маңызы зор еді. Съезд өткеннен кейін екі-үш ай көлемінде оның бағдарламасын жасау жұмыстары жүргізіліп, ол 1917 жылғы 21 қарашада «Қазақ» газетінде жарияланды.

Ол өзінің бірнеше айларға созылған қысқа ғұмырында шын мәніндегі саяси партия ретінде қалыптасып үлгермеді, күрделі де қатал өмір ағымы «Алаш» партиясының саяси күресте ірі саяси күшке айналуына мүмкіндік бермеді. Азамат соғысы тұсында ондай міндетті алашорда үкіметі ғана атқара алатын еді.

Уақытша үкіметтің ең өзекті ұлт өміріне қатысты мәселелерді шеше алмаған әлжуаз, тұрақсыз саяси билікке айналуы, оның артынша бүкіл империяны қамтыған анархия, зорлық зомбылықтың ұласуы Алашорда үкіметінің өмірге келуіне тікелей себепші болған жағдай болды. Осындай жағдайда қазақ зиялыларының ұлттық мемлекет құру туралы мәселені қоюының толық негізі болатын. Орынборда шоғырланған қазақ оқығандары өзара кеңесе келе елдегі кезек күттірмейтін ұлттық мәселелерге байланысты съезд өткізу керектігін айтты. Съезде Ұлт кеңесін құру туралы мәселені қарау ұсынылды.

1917 жылдың 5 желтоқсанында Қазақ мемлекеттілігі туралы мәселе қараған II Жалпы Қазақ съезі Орынбор қаласында ашылып күн тәртібіне талқылануға тиісті он мәселе ұсынылады. Бұл жиынға қазақ жұртының барлық облыстарынан, сондай ақ өлкеден тыс жерде тұратын Алтай губерниясы мен Самарқанд облысынан және Қырғыз жерінен барлығы 82 адам қатысты (8).

Күн тәртібіндегі ең негізгі мәселе – ұлттық автономия құру болатын. Аталмыш мәселелер төңірегінде Ә. Бөкейхановтың баяндамасы тыңдалып талқыланды. Қазақ автономиясы, милиция және ұлт кеңесін құру істері бойынша бес кісіден тұратын комиссия сайланып, соның атынан Халел Ғаббасовтың сөзін негізге ала отырып арнайы қаулы қабылданды. Алашорданың уақытша тұратын орны Семей қаласы, ол бүгіннен бастап қазақ-қырғыз халқының билігін өз қолына алады делінді. Желтоқсанның 12-күні түс ауа, сағат 3-те дүниеге Алаш автономиясы келіп, азан шақырылып ат қойылды. Алты Алаштың басына ақ орда тігіліп, Алаш туы көтерілді. Алашордасына сайланған адамдардың аттары аталды, тізімі көрсетілді. Алашорда бастығын сайлау барысында тас салынып дауыс берілді. Қорытындысында бұл орынға Әлихан Бөкейханұлы сайланды.

Түрлі аймақтарда саяси тұрақсыздық сақталып соғыс қаупі жағдайында құрылып жұмысын бастаған Алашорда үкіметі қазақ халқының және оның жерінде тұратын басқа да халықтардың қауіпсіздігін қамтамасыз ету үшін күрес алаңына шықты. Алайда Қазан төңкерісінен кейін орын алған большевик дауылы нәтижесінде жер-жерлерде орнай бастаған кеңес билігі Алаш автономиясының кең қанат жаюына әрі Алашорда үкіметі – Ұлт кеңесінің жергілікті жерлердегі бөлімдерінің құрылуына тежеу болды. Осы кезде басталған азамат соғысы билік үшін күрестің жалғасы болып табылды.

1918 жылы 18 қаңтарда қызылдар жасағы Орынбор қаласын басып алды. Барлық қазақ жерлерін біртұтас қазақ автономиясына біріктіре алмаған Алашорда үкіметі бірлігінен айырылып қалды. Үкіметі мүшелерінің біразы Алаш қаласы атанған Семейге келіп, өздерін Алашорданың Шығыс бөлімі деп жарияласа, үкімет мүшелерінің екінші бөлігі Орал облысындағы Жымпиты елді мекеніне келіп, өздерін Алашорданың Батыс бөлімі деп жариялады.

Жаңа қалыптасқан саяси жағдайдан соң екі қалада да саяси, рухани, әлеуметтік-

экономикалық саладағы өзгерістерге байланысты мәселелерді шешу жолында жұмыстар басталды. Бұл қиындығы мол да жауапаты іс толық жүзеге асырылмаса да алдағы тәуелсіз өмірге ұмтылудың жарқын көріністері болатын.

Тарихи даму барысында қоғамның дамуы да әртүрлі бағытта өрбуі мүмкін. Саяси тікетірес жолында бар мүмкіндіктің шектеулі екендігі Алашорда жетекшілерін де тығырыққа тірегендігі анық. Қалыптасқан ахуалды нақты бағалай білген олар бар ауыртпалықты өздеріне арта отыра қазақ ұлтының намысын сақтап қалу жолында тер төге аянбай еңбек етті.

Алаш үкіметі мүшелерінің белсенді азаматтық ұстанымдары патшаның отаршылдық басқаруына қарсы күрес жолындағы қазақ жұртының құқын қорғауда анық аңғарылды, және олардың атқарған жұмыстары әр кез халқының жадында, тарихымыздың төрінде. Уақыт өткен сайын Қазақстанның тәуелсіздік алуының бастауында болған Алаш зиялыларының, көшбашыларының халқы алдында атқарған істері жарқырай көрінуде.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Дулатов М. Шығармалары. Алматы, 1991. 22 б.
2. Жиренчин К.А. Политическое развитие Казахстана в XIX – начала XX веков. Алма-ата, 1996. 111 б.
3. Пірманов Ә., Қапаева А. Қазақ интеллигенциясы. Алматы, 1997. 109 б.
4. Қойгелдиев М.. Алаш қозғалысы. Алматы, 1995. 84 б.
5. Қозыбаев М. Ақтандақтар ақиқаты. Алматы. 1992. 18 б.
6. Байтұрсынов А. Революция и киргизы //Жизнь национальностей. 1919. 2 август
7. «Қазақ», 1917, 31 шілде.
8. Нұрпейісов К. Алаш һәм Алашорда. Алматы, 1995. 152 б.

*Сөз жөнінде қандай тамаша кітап жазуға болар еді!... Бірақ бұл үшін ең алдымен,
тұтас бір ғылым жасау керек!*

Оноре Де Бальзак
